

Arvet efter Gustav Vasa

– var de svenska landskapsregementena äldre än vi trott?

av överstelöjtnant Stellan Bojerud

Av de gamla traditionsfyllda infanteriregementena från 1634 års regeringsform, som hade bestått under århundraden, finns det numera inte många kvar. Det kan väl därför synas som onödigt att fundera om deras tillkomstdata återgivits riktigt, men å andra sidan kan det vara skäl att ära förfäderna på det sätt som känns mest riktigt. Frågeställningen är: Vilken är den rimligaste tolkningen vad gäller tillkomsten av de indelta infanteriregementena?

Det finns nämligen en restriktiv och en liberal tolkning av hur de olika infanteriregementena har rätt att räkna sina traditioner. Den restriktiva utgår från Gustaf II Adolfs indelning i fältregementen 1625-29 och den liberala från Gustav Vasas försvarsordning, som antogs på riksdagen i Västerås 1544.

I sin bok *Arméns förband, skolor och staber* (Luleå 1993), som nu närmast är en gravförteckning över sagda företeelser, håller sig Björn Holmberg till den restriktiva tolkningen, medan Bertil Nelsson i *Från Brunkeberg till Nordanvind – 500 år med svenskt infanteri* (Stockholm 1993) återger

den liberala traditions härledningen.

I Nelssons bok utgår Dalregementets (I 13) traditioner från den med anledning av Dacke-fejden 1542 uppbådade fänikan (motsvarande bataljon), medan Holmberg anger tillkomståret till 1625. Vad är rätt?

Vanligtvis utgår militär traditions härledning från tre kriterier. För att ett givet förband skall ära traditioner från ett annat krävs endera av tre saker, nämligen:

1. En samlad styrka om minst ett befäl och tjuguman överförs från ett förband till ett annat.
2. Likartad verksamhet i samma geografiska område eller plats.
3. Myndighetsbeslut att visst förband övertar annat förbands traditioner.

Föreställningen att Dalregementet bildades 1625 utgår ifrån att detta år delades det existerande Upplands landsregemente upp på tre fältregementen, nämligen Dalarna (Åke Oxenstierna), Uppland (Jacob Seaton) och Västmanland (Bengt Bagge).

Varje fältregemente räknade åtta kompanier. Inom den äldre organisationen

bildades första skvadronen (bataljonen) i Upplands landsregemente av åtta kompanier från Dalarna.

Varför ärvde inte Dalregementet tradition från landsregementet? Det borde det ju ha gjort både enligt första (befäl och tjugu man) som andra (samma område) kriterierna.

Landsregementena bildades 1617 vid Gustav II Adolfs första arméreform. Dalregementet borde alltså kunna räkna tradition från 1617. Men räcker det?

Inte heller landsregementena uppstod helt ur intet, utan var en omorganisation av de landskaps- och länsvis uppsatta fänikorna, vilka räknar sitt ursprung till Gustav Vasas dagar. För att hitta rötterna till Dalregementet, kan vi börja med att gå tillbaka till Gustav Vasas sista krig.

Stora ryska kriget 1554-1557

1554 utbröt oroligheter i Finland mellan Ryssland och Sverige till följd av allmän osämja, oklara gränser och ömsesidiga kränkningar. Vem som startade kriget är ännu oklart; det synes ha varit ett verk av självsvåldiga lokala befälhavare. I januari 1555 angrep ryssarna Viborg, men drog sig efter tre dagar tillbaka.

Ryssland styrdes av Ivan IV ”den förskräcklige” och Sverige av Gustav Vasa. Trots sitt namn var detta ett relativt beskedligt krig och medförde endast tre större sammandrabbningar. Den första var det ryska anfallet mot den svenska förpostställningen Kivinäbb 11 mars 1555, som slutade med att ryssarna med lätthet tillbakaslogs av finska trupper. Nästa ryska

anfall skedde mot Nöteborg 15–29 september 1555 och blev en framgång för angriparen. Slutligen det ryska anfallet mot Viborg 21–25 januari 1556, som tillbakaslogs med ryska förluster om 114 man.

Härefter ingicks vapenstillestånd i Kärjäkallio 21 mars 1556, följt av freden i Novgorod 2 april 1557, som innebar oförändrade gränser.

Från Sverige överfördes under kriget 9 248 knektar och 478 ryttare som förstärkning av det ordinarie försvaret i Finland (två fänikor jämte lantvärn). Förlusterna var sammanlagt 723 knektar, varav 432 döda av sjukdomar, 119 i strid, 18 förymda, 4 avrättade för brott och resterande 150 hemförlovade av olika skäl, främst skador och bristande hälsa.

För svenska armén var detta ett ”bra” krig, genom att trupperna fick fältvana och befällets kunskaper ökade. Taktik, strids-teknik och logistik förbättrades.

Sommaren 1555

När meddelanden om det ryska anfallet i mars omsider nådde Stockholm, påbjöds rustningar. Kurirer sändes ut i landet med order att landskapens och länens hövitsmän skulle uppåda krigsfolket. Sedan detta gjorts återstod långa och tidsödande marscher, innan förbanden kunde nå Stockholm. Snabbast gick det att få fram trupper från kustlandskapen, där ju sjötransport var möjlig.

Av i fredstid organiserade infanteriförband fanns det utom kungens egna drabanter (kompanistyrka) endast två fänikor (bataljoner om ca 600 man), nämligen

Stockholmsfänikan i huvudstaden samt en fänika i Östergötland. Däremot fanns det en territoriell krigsorganisation med i fredstid anställda hövitsmän och rullförda knektar.

Den 8 juni 1555 sammandrogs den första kontingenten till Stockholm. Tillgången var 46 befäl, 9 spel, 13 mönsterdrängar och 111 knektar från Stockholmsfänikan samt 1 088 uppbyggda knektar från Gästrikland, Uppland, Västmanland, Närke, Södermanland, Östergötland och Småland. I ett första steg krigsorganiserades två fänikor, varvid befäl togs från Stockholmsfänikan, som i sin tur fylldes upp med landskapsknektar.

I juli 1555 hade ytterligare fänikor anlänt

från Norrland, Östergötland och Småland, vartill kom mindre kontingenter från andra landskap. Sammanlagt krigsorganiserades nio fänikor, varav åtta sändes till Finland och en – Stockholmsfänikan – kvarstod i huvudstaden.

Fänikorna benämndes med chefens namn. Med asterisk (*) bakom namnet anges att vederbörande redan i fredstid var förordnad som hövitsman för ifrågasvarande fänika.

Av numren på fänikorna är 1-7 och 9-10 belagda i samtida dokument, medan övriga är rekonstruerade enbart för att hålla ordning på förbanden.

Fänika/hövitsman	Ursprung	Förläggning
1. Hans Ditmarsk*	Stockholmsfänikan	Stockholm
2. Långe Bengt*	Södermanland-Närke-Västmanland	Till Finland
3. Hans Kraft*	Småland (1)	Till Finland
4. Nils Eskilsson	Östergötland (1)	Till Finland
5. Sven von Skara	Småland (2)	Till Finland
6. Arvid von Skara*	Östergötland (2)	Till Finland
7. Jöns Trulsson	Uppland	Till Finland
8. Utan chef	Småland (3) – Värmland	Till Finland
9. Mats Törne*	Norrland (1)	Till Finland

Efter framkomsten till Finland upplöstes Jöns Trulssons fänika och uppdelades på Sven von Skaras och den 8.fänikan, som sattes under befäl av Anders Östgöte, ordinarie hövitsman i Småland.

Hösten 1555

I slutet av september anlände två fänikor från Dalarna samt en utan hövitsman. De sändes i början av oktober till Finland. Vidare uppsattes i samband med flottans

uppläggning i Åbo och Helsingfors en ny 7:e fänika under befäl av drabanten Amund Kart. Fänikan utan hövitsman upplöstes och användes för komplettering av de övriga.

10.	Hans Svenske*	Dalarna (1)	Till Finland
11.	Hans Persson	Dalarna (2)	Till Finland
7.	Amund Kart	Nybildad	I Finland

Kring årsslutet 1555 fanns det tio fänikor i Finland och en i Stockholm. De var under vintern förlagda sålunda:

1.	Hans Ditmarsk*	Stockholmsfänikan	Stockholm
2.	Långe Bengt*	Södermanland-Närke-Västmanland	Viborg
3.	Hans Kraft*	Småland (1)	Viborg
4.	Nils Eskilsson	Östergötland (1)	Viborg
5.	Sven von Skara	Småland (2)	Viborg
6.	Arvid von Skara*	Östergötland (2)	Viborg
7.	Amund Kart	Nybildad	Jäskis
8.	Anders Östgöte*	Småland (3)-Värmland	Viborg
9.	Mats Törne*	Norrland (1)	Viborg
10.	Hans Svenske*	Dalarna (1)	Lappvesi
11.	Hans Persson	Dalarna (2)	Lappvesi

Vintern 1555-56

I slutet av 1555 anlände två fänikor från Småland och en från Västergötland samt uppsattes i Stockholm en reducerad fänika om 200 man under befäl av Nils Vinter. Dessa översändes i december till Finland.

Vidare anlände en fänika från Norrbotten och sändes likaså till Finland.

Nils Vinters fänika upplöstes emellertid och användes för komplettering av de övriga.

12.	Börje Ingemarsson	Småland (4)	Åbo
13.	Lasse Jönsson *	Småland (5)	Åbo
14.	Knut Håkansson	Västergötland (1)	Åbo
15.	Jöns Varg	Norrland (2)	Vesulaks

Lasse Jönsson efterträddes sedermera av Per Bagge och Knut Håkansson av Gunnar Nilsson Västgöte. Antalet fänikor var en i Stockholm och 14 i Finland.

Sommaren 1556

I augusti överfördes en ur Stockholmsfänikan avdelad fältfänika under Hans Ditmarsk, varvid ledningen av Stockholmsfänikan övertogs av Truls Persson.

1.	Truls Persson	Stockholmsfänikan	Stockholm
2.	Långe Bengt*	Södermanland-Närke-Västmanland	Viborg
3.	Hans Kraft*	Småland (1)	Viborg
4.	Nils Eskilsson	Östergötland (1)	Viborg
5.	Sven von Skara	Småland (2)	Viborg
6.	Arvid von Skara*	Östergötland (2)	Viborg
7.	Amund Kart	Nybildad	Jäskis
8.	Anders Östgöte*	Småland (3)-Värmland	Viborg
9.	Mats Törne *	Norrland (1)	Viborg
10.	Hans Svenske*	Dalarna (1)	Nyslott
11.	Hans Persson	Dalarna (2)	Nyslott
12.	Börje Ingemarsson	Småland (4)	Reserv
13.	Per Bagge	Småland (5)	Reserv
14.	Gunnar Västgöte	Västergötland (1)	Reserv
15.	Jöns Varg	Norrland (2)	Nyslott
16.	Hans Ditmarsk*	Stockholmsfänikan	Viborg

De tre fänikorna i reserv förlades i Nyland och Tavastland.

Hösten 1556

Hösten 1556 överfördes till Finland en fänika från Småland och tre från Västergötland medan en från Värmland-Dalsland kvarblev i Stockholm. Tre i Småland uppbådade fänikor och en i Östergötland kvarstod i hemorten.

17.	Hans Garp	Småland (6)	Åbo
18.	Jöns Bagge*	Västergötland (2)	Åbo
19.	Anders Guldsmed*	Västergötland (3)	Åbo
20.	Håkan Västgöte	Västergötland (4)	Åbo
21.	Truls Persson	Värmland-Dalsland	Stockholm

Sammanlagt fanns sålunda 19 svenska fänikor i Finland och två i Stockholm samt en i Östergötland och tre i Småland, det vill säga sammanlagt 25 fänikor, vartill kom två finska.

Sommaren 1557

Efter att freden i Novgorod kommit till stånd, demobiliserades den svenska armén. Till skillnad från situationen efter Dackefejden 1542-43 då kungen av sparsamhetsskäl upplöst alla fänikor utom två, bibehölls nu förbanden ehuru det skedde omfattande personalomflyttningar.

Fänikorna blev nu fredsförband, och under Erik XIV, som 1560 efterträdde fadern, utökades antalet fänikor, vilka 1565 uppgick till omkring 50, det vill säga dubbelt så många som under Gustav Vasas tid. Dessa fördelades på regementen om i normalfallet vardera 12 fänikor. Förhållandena var i princip oförändrade fram till 1617, då Gustaf II Adolf började grundligt reorganisera armén.

Fallet Dalregementet – återigen

Vi återgår nu till frågan om Dalregementet. Ovan har visats hur fältregementet 1625 framsprang ur landsregementet från 1617, vilket i sin tur omfattade dalafänikorna, av vilka den äldsta under befäl av sin ordinarie hövitsman Hans Svenske mobiliserades 1555.

Hans Svenske var hövitsman i Dalarna redan i fredstid och han återfinns som sådan i rullorna t ex 1554 – året före mobiliseringen. Han hade sina rullor över vilka som skulle utskrivas. Det fanns alltså en vilande territoriell militärorganisation på vars grund 1555 års krigsmobiliserade fänika sattes upp. Sätter vi kravet på ett befäl och tjugu rullförda knektar, borde krigsförbandet ta traditionsarv från territorialorganisationen.

Frågan blir därför: När tillsattes den förste hövitsmannen i Dalarna? Det finns många svar på det. En var Gustav Vasa som valdes till hövitsman i januari 1521, men han blev ju kung och lämnade över till andra. Dessutom var han snål och upplöste efter befrielsekrigets slut 1523 hela armén med undantag för ett fåtal förband med främst tyska knektar.

Under tjugo år framöver befann sig svenska armén i det ”tyska stadiet”. Dackefejden föranledde emellertid kungen att 1542 uppbåda en fänika i Dalarna, vilken leddes av en hövitsman, som vid demobiliseringen 1543 medföljde förbandet till Dalarna och som där skötte rullföringen av knektarna i avvaktan på att förbandet skulle behöva mobilisera på nytt.

Ja, där kom året 1542 – men är det rätt? Hövitsmannen i Dalarna avled nämligen 1545 utan att få någon efterträdare ”ehuru konungen beklagade sig över de därefter rådande lösliga förhållandena”.

Utgående från kriteriet likartad verksamhet inom samma område, borde de ”lösliga förhållanden” som från 1545 rådde inom Dalafänikan inte diskvalificera den ur traditionsynpunkt. Fänikan hade bevisligen uppbådats och slagits mot Dacke, den hade hemförlovats och var beredd att åter kallas in under fanorna – när hövitsmannen dog.

Vad hände sedan? Inte upphörde verksamheten helt, utan rullföring och krigsberedskap uppehölls. Det vanliga var att den civile fogden i sådana fall fick tjänsteförättas som militär organisatör. Att Dalafänikan inte hade någon chef under några år

borde ju inte betyda något, eftersom det fortfarande var ett förband, som konungen avsåg att inkalla vid behov.

I den snart utdöda svenska värnpliktsarmén hade vi under 1900-talet gott om sådana förpuppade förband, som väl knappast ansågs ha avlocknat traditionsmässigt.

1544 års försvarsordning – organisationens karaktär

Att landskapsregementena skulle ärvå traditioner från de 1555-56 mobiliserade fänikorna, som ju kvarstod som fredsförband, förefaller minst sagt rimligt. Däremot kräver frågan om traditionsarvet från territorialorganisationen en närmare granskning av hur denna var uppbyggd och vilka uppgifter den hade.

Riksdagen i Västerås 1544 beslutade att landet i enlighet med den kyrkliga organisationen skulle indelas i sju ”militärömråden”, nämligen 1.Ärkestiftet (Uppsala) inklusive Norrland, 2.Västerås stift, 3.Strängnäs stift, 4.Linköpings stift, 5.Skara stift, 6.Växjö stift och 7.Åbo stift. Av sparsamhetskäl tillsattes inledningsvis endast särskilda hövitsmän i Småland och Östergötland men slottsfogdarna i Kalmar och Älvsborg hade även motsvarande uppgifter.

I avsaknad på ”heltidsanställda” hövitsmän ålades fogdarna att genomföra organisationen, men från 1547 och fram till 1554 tillsattes efter hand särskilda hövitsmän för länens och landskapets knektar.

Fogdarna och i förekommande fall hövitsmännen uttog knektar, som registre-

rades med angivande av landskap, härad, socken, by och gård. Dessa indelades i fyra uppååd, nämligen var sjätte, var femte, var fjärde och var tredje man samt slutligen ”man ur huse”, d v s alla vapenföra män på orten. I fredstid användes utskrivning endast undantagsvis, utan istället skedde värvning av frivilliga samt tvångsutskrevs ”lösdrivare” och ”gångande ämbetsmän”. De sistnämnda var kringvandrande hantverkare såsom t ex skräddare, skomakare, skinnare och timmermän.

Eftersom värvningen och utskrivningen av ”lösdrivare” inte täckte behovet för krigsorganisationen, beslöt riksdagen i Västerås 1544 att bevilja utskrivning i fredstid av var sjätte man i Småland och var femte man i övriga delar av riket, vilka konungen när som helst kunde inkalla till tjänst.

Knektarna indelades i ”borglägersknektar” och ”knektar som hålla sig själva”. De förstnämnda var sådana, som inkallades för tjänst såsom besättningstrupp i rikets fästningar och de sistnämnda var i fredstid hemförlovade, men inkallades omgångsvis för befästningsarbeten i bl a Vadstena och Uppsala, varvid de erhöåll en blygsam daglön.

Infanteriet var organiserat i rotar (grupper) om tio man under befål av en rotmästare. Två rotar bildade en s k stor rote under befål av en översterotmästare. Fyra stora rotar bildade ett kvarter under befål av en kvartermästare. Slutligen bildade fem kvarter en fänika under befål av en hövitsman.

Större förband var ständigt förlagda i de

Regemente	Fältreg	Landsreg	Fänika	Hövi t sman	
Första livgrenadjär	I 4	1636	1617	1543	1543
Upplands	I 8	1626	1617	1555	1549
Skaraborgs	I 9	1624	1617	1556	1547
Södermanlands	I 10	1627	1617	1555	1549
Kronobergs	I 11	1623	1617	1555	1544
Jönköpings	I 12	1623	1617	1555	1544
Dalregementet	I 13	1625	1617	1542	1542
Hälsinge	I 14	1630	1617	1555	1549
Älvsborgs	I 15	1624	1618	1556	1549
Västgötadals/Hallands	I 16	1624	1617	1556	1549
Västmanlands	I 18	1624	1617	1555	1549
Västerbotten/Norrbot tens	I 19	1624	1617	1555	1552
Kalmar	I 20	1623	1617	1555	1544
Värmlands	I 21	1624	1617	1556	1547

s k riksfästningarna Kalmar, Kronoberg, Jönköping och Älvsborg samt i Stockholm. Mindre garnisoner fanns bl a i fogde- och arsenalsborgarna såsom Gripsholm, Nyköpingshus, Stegeborg, Vadstena, Vaxholm, Västerås, Uppsala, Örbyhus och Örebro.

Knektarna utrustades med vapen och övades i fredstid sockenvis, vilket innebar att fänikorna normalt inte var samövade. Ett undantag var Småland – Eriks (XIV) hertigdöme – då gränsland mot Danmark, där krigsberedskapen hölls på en högre nivå. I övriga delar av landet torde övningarna ha genomförts i stor rote eller kvarter.

Den stora roten omfattade ett befäl och tjuguman, vilket som ovan nämnts är minimikravet för militär traditionshärledning. Den omständigheten att Gustav Vasas armé fram till 1555 huvudsakligen var av miliskaraktär, bör inte vara diskvalificerande ur traditionssynpunkt.

En alternativ traditionstolkning

Gör vi en tabell över de ”klassiska” indelta infanteriregementena, kan följande traditionsdata noteras:

Vid den tid som här studerats tillhörde Blekinge, Halland, Jämtland och Skåne Danmark, varför infanteriförbanden från dessa landskap inte behandlats.

Jag har utgått från kriteriet sammanhål len styrka om minst ett befäl och tjuguman, som ägt kontinuerligt fortbestånd enligt kriteriet likartad verksamhet inom samma område eller ort. Resultatet blir då att förbandens tillkomstår borde vara det som redovisats i den högra kolumnen i ovanstående tabell, det vill säga det år förbandet erhö ll en hövi t sman i fredstid.

Våra gamla landskapsregementen skulle alltså varit äldre än vad den restriktiva tolkningen hittills angett.

Referenser:

Underlaget för denna uppsats är huvudsakligen hämtat från Bertil C:son Barkmans *Meddelanden från Generalstabens Krigshistoriska avdelning I*, Stockholm 1931 samt till mindre del ur samme författares *Kungl. Svea livgardes historia, band I*, Stockholm 1937.